

УДК 347.65/.68

Олександр Нелін,

доктор юридичних наук,

доцент Київського університету туризму, економіки і права

СПІВВІДНОШЕННЯ СІМЕЙНИХ ПОДІЛІВ МАЙНА І СПАДКУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ СЕЛЯНСЬКІЙ РОДИНІ XIX — ПОЧАТКУ XX ст.*

У статті розглядаються особливості здійснення спадкування за звичаєм, співвідношення сімейних поділів майна і спадкування в українській селянській родині XIX — початку XX ст. Зазначаються фактори, що можуть бути корисними для України.

Ключові слова: сімейна власність, материнське і батьківське майно, сімейний поділ і виділ майна, спадкування у звичаєвому праві селян.

Сьогодні в процесі формування сучасної національної правової системи України звернення до витоків українського права, звичаєвих традицій та з'ясування впливів на його формування набуває особливо актуального значення.

Реформування правової системи та систематизація законодавства України має здійснюватись не тільки шляхом рецепції позитивного світового досвіду, а й з урахуванням історичних, національних і культурних особливостей.

Однією з малодосліджених тем в історико-правовій літературі є звичаєво-правова культура українців. Плідно у цій сфері працювали О. Л. Бариков, М. В. Гримич, М. В. Калачов, А. Є. Кристер, О. О. Леонтєв, В. Ф. Мухін, І. Г. Оршанський, В. В. Тарновський, П. П. Чубинський. Саме у працях цих дослідників знаходимо авторську інтерпретацію спадкування за звичаєвим правом селян, поділ майна в українській селянській родині тощо. Але найавторитетнішою працею впродовж багатьох років є монографія М. В. Гримич «Звичаєве цивільне право українців XIX — початку XX століття», яка є системним науковим історико-етнологічним аналізом особливостей звичаєво-правової культури українців у XIX — XX ст. [1].

Однак, незважаючи на досить велику кількість наукових доробків, все ж таки залишилися певні прогалини в дослі-

дженні спадкування за звичаєвим правом, за законом і за заповітом, що доводить його актуальність та значимість для розвитку української правової системи, її адаптації до європейського та міжнародного права. Тому метою цієї статті є переконання теоретичних і методологічних засад, світоглядних основ досліджень звичаєвого цивільного права України XIX — початку XX ст. у контексті сучасної доктрини спадкового права, враховуючи, що у вітчизняній юриспруденції із встановленням багатоаспектного підходу до розуміння права як явища загальносоціального віддається належне історії розвитку звичаєвого права та місця правового звичаю в системі джерел і форм права.

Оскільки у спеціальній літературі вочевидь недостатньо місця приділено спадкуванню за звичаєм, з'ясуємо, що це дещо інше, аніж спадкування за законом. Стосовно звичаєвого права термін «спадкування» є умовним, тому що у спадковому праві під поняттям «спадкування» розуміють перехід прав та обов'язків (спадщини) від спадкодавця (одноосібного власника майна) до інших осіб — спадкоємців. Спадкування за звичаєвим правом — це перерозподіл сімейного майна в рамках сім'ї при збереженні спільної сімейної власності. При цьому майнові і деякі особисті права та обов'язки фізичної особи, яка померла (спадкодавця), не переходять до інших

* Рекомендовано до друку кафедрою загальноюридичних і кримінально-правових дисциплін Київського університету туризму, економіки і права.

осіб — його спадкоємців. Таким чином, за звичаєвим правом відбувався сімейний поділ майна, а не спадкування.

Зазначимо, що питання спільної сімейної та індивідуальної власності в селянській родині були і є спірними в історично-правовій літературі. За винятком С. В. Пахмана, більшість дослідників XIX — початку XX ст. вважали, що спадкування за звичаєвим правом селян є ніщо інше, як поділ спільного сімейного майна, а не поділ майна батька-спадкодавця.

На думку С. В. Пахмана, спадкування і поділ майна за звичаєм — це різні юридичні процедури. Сімейна власність — це власність індивідуальна, тому спільність майна виникає лише після смерті домогосподаря [2].

Прибічники іншої концепції — М. В. Калачов [3], О. Л. Бариков [4], І. Г. Оршанський [5], В. Ф. Мухін [6], О. О. Леонт'єв [7] вважали сімейну власність спільною, а не індивідуальною. Отож, на думку О. О. Леонт'єва, спадкодавець мав обмежені права розпоряджатися своїм майном при складанні заповіту. На його думку, одним із найважливіших доказів цього були примусові сімейні поділи, які практикувалися як при подвірному володінні (в Україні ці питання вирішувалися у волосних судах), так і при общинному володінні (в Росії це питання розглядалося на сходах общини). Наймолодший член сім'ї, зазначає О. О. Леонт'єв, мав право вимагати виділу зі спільного майна [8].

На нашу думку, висновок С. В. Пахмана не відповідає українській дійсності, він є чинним лише у російській правовій культурі. Так, відповідно до ст. 818 «Зводу законів цивільних і межових» діти, які досягли повноліття, не мали права вимагати від батьків виділу або посагу [9]. У той самий час, порівнюючи особливі положення для Полтавської і Чернігівської губерній, що ґрунтувалися на нормах місцевого права, із загальноімперськими правовими нормами, за особливими для Лівобережної України правилами власники користувалися більш широкими правами розпорядження своїм майном, зокрема при виділах батьками своїх дітей.

Ретельне дослідження звичаєвого права українців започаткував видатний діяч української науки П. П. Чубинський, який зібрав, систематизував і проана-

лізував більше 1000 рішень волосних судів, починаючи з 1861 р. На його думку, в Україні у XIX ст. майно набувалося через спадкування або через сімейний виділ. Виділ батьком одружених синів за свого життя вважався в Україні справою буденною і цілком природною. Виділені діти були незалежними від батьків [10]. Виділений син не відповідав за боргові зобов'язання батька у разі його смерті [11].

Переважна кількість рішень волосних судів, що їх наводить П. П. Чубинський, свідчить, що майно між синами ділилося порівну. Якщо виділявся старший син, а в родині лишалося ще кілька, то йому виділялася частина, яка дорівнювала майбутнім виділеним часткам його братів. У спадкових поділах дотримувалися такого самого принципу [12]. Про це писав і В. В. Тарновський — «сыновья разделяют имения поровну» [13].

На окрему увагу заслуговує дослідження О. О. Леонт'єва щодо порядку спадкування селянами за звичаєвим правом. Він з'ясував, що після видання судових уставів 20.11.1864 р. суперечки про спадкування на основі місцевих звичаїв розглядали виключно місцеві селянські установи, частково сільський сход, до повноважень якого за п. 5 ст. 51 «Загального положення про селян» віднесено дозвіл на сімейні поділи. Волосний суд відповідно до ст. 107 того самого Положення розглядав усі справи, що йому належать на основі «местных обычаев и правил, принятых в крестьянском быту». Однак, хоча «Загальне положення про селян» і рекомендує керуватися звичаєм, проте не робить це обов'язковим. Так, у ст. 13 вказано, що селяни можуть керуватися звичаєм. «Значит — заключил Сенат — она не исключает и применение общего закона», — зазначає О. О. Леонт'єв [14].

Не менш відомий дослідник порядку спадкування селянами за звичаєвим правом В. В. Мухін вважає, що позитивною стороною Закону від 18.03.1886 р. було те, що в ньому заборонялося сільським сходам приступати до обговорення заяв про поділ, якщо не було дозволу батьків або старшого члена сім'ї [15]. Проте практика вносила свої корективи.

Як відомо, за законом державні селяни не могли ділити своїх наділів і передавати їх у спадок. Однак українські селяни робили це за звичаєм. Так, у 1887 р.

Бузовський волосний суд розглянув справу Антона Купчика про відновлення права на ділянку левадної землі і вирішив її відповідно до норм місцевого звичаєвого права, тобто передав її позивачу [16].

З'ясовано, що попри спільне сімейне майно, окремі члени родини подекуди мали й особисте (індивідуальне) майно. Його складали передусім зароблені гроші і майно, придбане на ці кошти. На думку В. Ф. Мухіна, свідчення про існування індивідуальної власності були рідкісними [17], а А. Є. Кристер, стверджував, що «може існувати особисте майно, дарма, що набуте коштом двору, але належне окремим членам двору (наприклад, жіночі прикраси, пряжа, яку направили жінки, належить їм)» [18].

Але більшість дослідників вважає, що члени сім'ї тільки тоді могли мати свою власність, якщо вони відділені і придбали майно за власний рахунок.

Розглянемо особливості шлюбно-сімейного спадкового права в Чернігівській і Полтавській губерніях, що входили до складу Російської імперії у XIX ст. за особливими для Лівобережжя положеннями, які містилися у «Зводі законів цивільних і межових».

Відповідно до ст. 828 виділення посагу і визначення його розміру залежало від волі батька. Якщо батько помирив не склавши заповіту, то його незаміжні доньки при живих братах отримували посаг із однієї четвертої частини всього спадкового майна. Коли брати були неспроможні дати кожній із сестер посаг в обсязі, який отримала перша з сестер, що вийшла заміж за життя батька, то, оцінивши четверту частину батьківського маєтку, брати повинні були всім сестрам дати посаг в однаковому обсязі. Якщо мати брала участь у призначенні доньці посагу з власного майна, то про це повинно було зазначатися як у рядному, так і у віновому записі; така донька втрачала свою частку спадщини з материнського маєтку [19].

Іншу праворегулятивну ситуацію бачимо в Російській імперії. Тут будь-яка деталізована регламентація відсутня. В землях Лівобережної України ці питання регулювалися нормами місцевого права.

У разі неотримання посагу після смерті батька і небажання братів виділити сестрі посаг за нормами місцевого права, що увійшли до складу особливих статей для Полтавської і Чернігівської губер-

ній, вона мала право звернутися за судовим захистом. Законодавством Російської імперії це не передбачалося.

У матеріальному відношенні жінка в українському суспільстві завжди залишалася незалежною: якщо посаг ставав власністю подружжя, то він — тільки власністю дружини, яким вона мала право вільно розпоряджатися.

З'ясовано, що у разі завдання шкоди кимось із невиділених із сім'ї дітей, відповідальність за збитки покладалася на їхніх батьків. На батька, якщо він був живий, а на матір — тільки в тому випадку, коли вона володіла власним або записаним на неї від чоловіка маєтком. Відповідно до загальноросійських норм, за зобов'язаннями неповнолітніх дітей, що виникали за письмової згоди батьків, останні відповідали власним майном. При здійсненні правочинів невиділеними дітьми без згоди батьків, вони визнавалися недійсними. Однак повнолітні діти відповідали за такими зобов'язаннями всім своїм майном [20].

Особливими для Полтавської і Чернігівської губерній правилами передбачалося більша залежність дітей від батьків, ніж за загальноросійськими правилами, надавалося більшого значення родинним зв'язкам у шлюбно-сімейних і спадкових відносинах. Так, відповідно до ст. 818 «Зводу законів цивільних» діти, досягнувши повноліття, не могли вимагати від батьків виділу або посагу, тому що це було виключною прерогативою батьків, а не дітей [21].

У ст. 822 законодавець узагальнив основні правила здійснення дарування на Лівобережжі. Суть їх полягала в тому, що виділений син не мав права на спадщину після смерті батька. Доньки, за наявності синів, не були спадкоємицями батьківської власності, але материнське майно всі діти спадкодавця — і сини, і доньки — успадковували порівну [22].

Ми поділяємо висновки О. Л. Барикова [4], П. П. Чубинського [23], М. В. Гримич [24], що смерть домовласника в українській селянській сім'ї не була причиною для негайного поділу майна. Після смерті батька (чоловіка) фактичним керівником господарства ставав старший син (або вдова). У такому стані господарство перебувало до чергового одруження сина (брата) і виділення його в окреме господарство, або заміжжя доньки (сестри), якій виділявся посаг.

Отже, за місцевим звичаєвим правом причиною сімейного поділу в українській селянській родині була не смерть батька (домовласника), а одруження. У такому випадку спадкового поділу не було, натомість був сімейний поділ (виділ) майна.

Нагадаємо, що виділ — це виокремлення із загального сімейного фонду земельної ділянки, господарчих будівель та рухомого майна. Якщо одружувалася донька, то її виділ відбувався інакше: їй виділялося рухоме майно, худоба і рідше — земля.

Отже, особливими положеннями для Полтавської і Чернігівської губерній, які ґрунтувалися на нормах місцевого права, окрім іншого, регулювався сімейний поділ і спадкування в українській селянській родині.

Не менш важливими є висновки сучасного українського дослідника земельної власності середини XIX — першої чверті XX ст. П. П. Захарченка, що за «місцевим Малоросійським положенням» (статті 94—97) домовласнику за життя дозволялося передавати сімейну ділянку своєму нащадку. За відсутності спадкоємців за прямою лінією, він міг за заповітом передати земельну ділянку усиновленому (або приймаку), який за місцевим звичаєвим правом міг бути як родичем, так і сторонньою особою. Подільність ділянок не заборонялася, проте їхні частини не могли бути меншими половини встановленого в місцевості корінного поділу.

Таким чином, підсумовуючи вищезазначене, можна зробити такі висновки.

1. За звичаєвим правом головною підставою у спадкуванні та принципом при поділі власності є приналежність до сім'ї на основі сімейно-трудової спорідненості. Сімейно-трудова спорідненість демон-

струє певний синкретизм уявлень про кровних родичів, родичів за шлюбом і зятів-приймаків.

2. Спадкування (після смерті домогосподаря) і поділ двору (за життя спадкодавця) за звичаєм в українському селі XIX — початку XX ст. демонструє ситуацію, за якої, попри стабільність спадкування і поділу майна в «класичних» або стандартних ситуаціях, коли майно ділиться між працездатними кровними родичами, існує значна різноманітність звичаїв у так званих «нестандартних» ситуаціях (спадкування приймаків, поза-шлюбних дітей тощо).

3. У звичаєвому праві єдиною підставою позбавлення спадкування є виділ у тому чи іншому вигляді. У законі виділ і позбавлення спадку — різні речі; виділ сам по собі не усуває від спадкування, лише враховується.

4. Система права в Полтавській і Чернігівській губерніях мала місцеві особливості права і відрізнялася вищим рівнем юридичної техніки та більш детальною регламентацією шлюбно-сімейних і спадкових правовідносин, передбачала остаточний (вічний) і тимчасовий порядок спадкування. Особливі статті для Лівобережної України значно розширювали, порівняно зі статтями, що діяли на території метрополії права батьків (наприклад, їх право зректися своїх дітей у випадку негідної їхньої поведінки), власника майна щодо розпорядження родовим майном тощо.

5. Сьогодні в процесі формування сучасної національної правової системи України звернення до витоків українського звичаєвого права і звичаєвих традицій, місця правового звичаю в системі джерел і форм права набуває особливо актуального значення.

ПРИМІТКИ

1. Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX — початку XX століття / М. В. Гримич. — К. : Арістей, 2006. — 560 с.

2. Пахман С. В. Обычное гражданское право в России : Юридические очерки : в 2 т. / С. В. Пахман. — СПб. : Тип. Второго Отд. Собств. е. и. в. канцелярии, 1879. — Т. 2. — С. 291—292.

3. Калачов Н. В. Юридические обычаи крестьян в некоторых местностях // Архив исторических сведений, относящихся до России, издаваемый Н. Калачовым. — В типографии Второго Отд. Собств. е. и. в. канцелярии. — СПб., 1859. — Кн. 2. — 421 с.

4. Барыков О. Л. Обычаи наследования у государственных крестьян : (По сведениям, собр. М-вом гос. имуществ в 1848 и 1849 г.) / сост. О. Л. Барыков. — Санкт-Петербург : Тип. Ф. Стелловского, 1862. — 100 с.

5. Оршанский И. Г. Исследования по русскому праву : обычному и брачному / И. Г. Оршанский. — С.-Петербург : Типография А. Е. Ландау, 1879. — 455 с.
6. Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян: к вопросу об отношении народных юридических обычаев к будущему гражданскому уложению / В. Ф. Мухин. — С.-Петербург : Изд. ред. комиссии по сост. гражд. Уложения, 1888. — 333 с.
7. Леонтьев А. А. Крестьянское право: Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах / А. А. Леонтьев. — С.-Петербург : Издание книжного магазина «Законоведение», 1909. — 401 с.
8. Там само. — С. 332—337.
9. Свод законов Российской империи : в 15 т. — СПб., 1842. — Т. 10.
10. Труды Комиссии по преобразованию волостных судов. — СПб. : Типограф. Второго Отд. Собств. е. и. в. канцелярии, 1873—1874. — Т. IV : Харьковская и Полтавская губернии. — 1873. — С. 651. — № 16.
11. Там само. — С. 664. — № 14.
12. Чубинский П. П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии / П. П. Чубинский // Записки Русского географ. Общества отделению этнографии. — СПб., 1869. — Т. 2. — С. 679—699.
13. Тарновский В. В. Юридический быт Малороссии / В. В. Тарновский // Юридические записки, издаваемые Петромъ Редкиным. — М. : Тип. Московского ун-та, 1842. — С. 42.
14. Леонтьев О. О. Зазнач. праця. — С. 369.
15. Мухін В. Ф. Зазнач. праця. — С. 22.
16. ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 615. — Спр. 162. — Арт. 11.
17. Мухін В. Ф. Зазнач. праця. — С. 98.
18. Кристер А. Є. До питання про виучування народного права України / за ред. А. Є. Кристера. — К., 1928. — Вип. 2. — С. 435—436.
19. Свод законов Российской империи : в 15 т. — СПб., 1842. — Т. С. 144—145.
20. Там само. — С. 181—182.
21. Там само. — С. 142.
22. Там само. — С. 143.
23. Чубинский П. П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии / П. П. Чубинский // Записки Русского географ. Общества отделению этнографии. — СПб., 1869. — Т. 2. — С. 679—699.
24. Гримич М. В. Зазнач. праця. — С. 172—175.

Нелин Александр. Соотношение семейных разделов имущества и наследования в украинской крестьянской семье XIX — начала XX в.

В статье рассматриваются особенности осуществления наследования по обычаю, соотношение семейных разделов имущества и наследования в украинской крестьянской семье XIX — начала XX в. Указываются факторы, которые могут быть полезными для Украины.

Ключевые слова: семейная собственность, материнское и отцовское имущество, семейный раздел и выдел имущества, наследование в обычном праве крестьян.

Nelin Alexander. Correlation of family arrangements and succession in Ukrainian peasant's family of XIX — early XX centuries.

The article deals with peculiarities of customary succession, correlation of family arrangements and succession in Ukrainian peasant's family of XIX — early XX centuries. Some factors are revealed that could be useful for Ukraine.

Key words: family estate, maternal inheritance and patrimony, family arrangements and apportionment, inheritance in peasants' customary law.